

Jarosław Superson SAC, *Próba wskazania chrześcijańskiej przestrzeni przeznaczonej do sprawowania liturgii w przedkonstantyńskim Rzymie (pierwsze dwa wieki chrześcijańskiej obecności)*, w: *Przestrzeń liturgiczna*, red. Adelajda Sielepin CHR, Jarosław Superson SAC, Kraków 2019, s. 33–54.
DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/9788374387828.03>

Jarosław Superson SAC
UNIwersytet PapiESki JANA PAWŁA II w KRAKOWIE

Próba wskazania chrześcijańskiej przestrzeni przeznaczonej do sprawowania liturgii w przedkonstantyńskim Rzymie (pierwsze dwa wieki chrześcijańskiej obecności)*

Ponadnarodowe Państwo pojawia się po raz pierwszy wraz z Rzymem. Umie ono powołać do życia system, w którym to wszystko, co stworzył i udoskonalił świat starożytny, zgromadzone zostało w jednym porządku społecznym. Zginęły w nim ciasne granice dzielące różne narody, a ludy zostały zjednoczone pod wspólnymi rządami, niby członkowie jednej, wielkiej rodziny. Ta zasada rzymska, zwrócona do całej ludzkości, wyższa jest od wszelkiego indywidualizmu, który charakteryzuje wspaniałą, helleńską wizję świata. Jednym słowem, wraz z Rzymem, idea *imperium* staje się dziedzictwem historii powszechnej¹.

Na wschodnich rubieżach ogromnego Imperium Rzymskiego urodził się w Betlejem Jezus (por. Mt 2, 1) – „Jezus Chrystus, Syn Boży” (Mk 1, 1), który podczas swojej publicznej działalności jako „Jezus z Nazaretu” (J 18, 7), głosząc naukę o królestwie Bożym (por. Mt 4, 23; 9, 35), co odnotowują cztery kanoniczne ewangelie, gromadził wokół siebie rzesze słuchaczy (por. Łk 6, 17–19), ale który także powołał wąską grupę Dwunastu, aby świadczyli prawdę o Nim

---

* Niniejszy artykuł dedykuję Czcigodnemu Profesorowi Stefanowi Koperkowi CR z okazji osiemdziesiątej rocznicy urodzin.

¹ F. A. Gregorovius, *Historia miasta Rzymu w średniowieczu*, cz. 1, tłum., koment. i red. H. Pietruszczak, Zgorzelec 2009, s. 57.

i Jego nauce (por. Mt 10, 1–4; Mk 3, 13–19; Łk 6, 12–16). Rolę Dwunastu w krótkim zdaniu tak określił Benedykt XVI: „głosząc Go, prowadzą do spotkania z Nim”². Oni to po Jego męce, śmierci, zmartwychwstaniu i wniebowstąpieniu, otrzymawszy dar Ducha Świętego, a także wsparci świadectwem Pawła Apostoła, prowadzili swoją misyjną działalność na terenach Galilei i poza nią. Uczniowie Jezusa rozpoznali w Nim oczekiwanego Mesjasza (Chrystusa)³, a z czasem jako Jego zwolennicy, już w pierwszej połowie I wieku, przez władze w Antiochii Syryjskiej⁴ zostali nazywani chrześcijanami (por. Dz 11, 26).

Dzieje Apostolskie dostarczają nam lakonicznej informacji, że podczas zesłania Ducha Świętego, które miało miejsce w Jerozolimie, było obecnych wielu Żydów pochodzących z różnych części diaspory. Wśród nich byli jacyś niezdefiniowani Żydzi przybyli z Rzymu (por. Dz 2, 10)⁵. Brak bezpośrednich dowodów, że ci właśnie Żydzi, być może prozelici, pochodzący z Rzymu, założyli *in Urbe* chrześcijańską wspólnotę, chociaż taką możliwość w połowie lat 60. XX wieku brał pod uwagę profesor Josef Kürzinger († 1984) z Katolickiego Uniwersytetu w Eichstätt⁶. W Liście do Rzymian znajduje się najstarsze świadectwo o chrześcijańskiej wspólnotie *in Urbe*, do której Apostoł Narodów, jak sam pisze, od kilku lat pragnie gorąco się wybrać (por. Rz 15, 23). Już około lat 50. I wieku wspólnota ta była złożona z judeochrześcijan i wiernych pochodzących z pogaństwa⁷. Ze względu na ustawiczne niepokoje wywoływane przez niejakiego Chrestosa, co odnotowuje rzymski historyk Swetoniusz († 130) w biografii Klaudiusza (por. Boski Klaudiusz XXV)⁸, Żydzi zostali przez tego władcę wydalen z Rzymu w 50 roku. O tym wydarzeniu wspominają także Dzieje Apostolskie (por. Dz 18, 2). Komentując zapis

² J. Ratzinger, *Jezus z Nazaretu. Studia z chrystologii*, Lublin 2015, s. 250 (Opera omnia, VI/1).

³ Por. E. P. Sanders, *Życie Jezusa, w: Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, red. H. Shanks, tłum. W. Chrostowski, Warszawa 2016², s. 89 (Podręczniki Biblijne, 2).

⁴ Por. J. D. G. Dunn, *Ekspansja chrześcijaństwa od Jerozolimy do Rzymu (lata 30–70)*, w: *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny...*, dz. cyt., s. 149.

⁵ Por. A. Winkenhauser, *Atti degli Apostoli. Tradotti e commentati*. Edizione italiana, a cura di G. Rinaldi, trad. F. Montagnini, Brescia 1958, s. 54 (Il Nuovo Testamento Commentato, 5).

⁶ Por. J. Kürzinger, *Atti degli Apostoli*, t. 1, trad. C. Vivaldelli, Roma 1968, s. 56 (Commenti Spirituali del Nuovo Testamento).

⁷ Por. S. Légasse, *Le altre vie della missione (dall’Oriente a Roma)*, w: *Storia del cristianesimo. Religione – Politica – Cultura*, t. 1: *Il Nuovo Popolo (dalle origini al 250)*, trad. M. Zapella, Roma 2003, s. 178.

⁸ Por. Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, przełożyła, wstępem i komentarzem opatrzyła J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław–Warszawa 1987⁶, s. 222.

Swetoniusza, profesor James Dunn z Uniwersytetu w Durham pisze: „Wielu sądzi, że Swetoniusz przesłyszał się i zamiast «Chrystusa» pisał «Chrestosa» (wymowa obydwu słów jest bardzo podobna) oraz źle zrozumiał informacje o niepokojach w obrębie rzymskiej społeczności żydowskiej – dotyczące wczesnego stwierdzenia chrześcijan, że Jezus jest Mesjaszem – jako niepokoje wywołane przez samego Chrystusa”⁹.

Apostołowie Piotr i Paweł, którzy przez pewien czas przebywali w Rzymie, gdzie ponieśli męczeńską śmierć, nie są fundatorami chrześcijańskiej wspólnoty *in Urbe*¹⁰. Byli tam w czasie, gdy narastał konflikt między Żydami a chrześcijanami, a nawet między judeochrześcijanami a chrześcijanami pochodzenia pogańskiego¹¹. Za najbardziej prawdopodobne miejsce obecności pierwszych chrześcijańskich wspólnot w Rzymie, chociaż prace archeologiczne tego nie potwierdzają, uważa się kosmopolityczne rzymskie Zatybrze¹². Już w czasach Oktawiana Augusta († 14), o czym mówi Filon z Aleksandrii († 43–54), Żydzi zajmowali dużą część Rzymu za Tybrem¹³. Współcześni badacze ich obecności w Rzymie są zdania, że w I wieku były *in Urbe* cztery synagogi, z których najważniejszą określano jako synagogę Żydów¹⁴.

O znaczeniu chrześcijańskiej wspólnoty w Rzymie i o jej cechach charakterystycznych mówi list św. Pawła, napisany do niej zimą 57/58 roku, w którym autor, widząc zróżnicowaną strukturę tej wspólnoty, obok narracji dydaktycznej animuje jej członków do poznawania wiary i postępów w życiu¹⁵. W liście tym są wersety odnoszące się do Kościoła, który zbiera się u Pryski i Akwili (por. Rz 16, 3–5). Na ten właśnie fragment powołuje się znany badacz

⁹ J. D. G. Dunn, *Ekspansja chrześcijaństwa...*, dz. cyt., s. 151.

¹⁰ Por. P. Siniscalco, *Il cristianesimo nella società romana. Le origini della comunità cristiana a Roma: secoli I e II*, w: *La comunità cristiana a Roma. La sua vita e la sua cultura dalle origini all'Alto Medioevo*, a cura di L. Pani Ermini, P. Siniscalco, Città del Vaticano 2000, s. 21 (Atti e Documenti, 9).

¹¹ Por. D. Marguerat, *Ebrei e cristiani: la separazione*, w: *Storia del cristianesimo...*, dz. cyt., s. 198.

¹² Por. B. Wronikowska, *Vestigia chistianorum. Świadczenia obecności chrześcijan w Rzymie przedkonstantyńskim*, Lublin 1994, s. 260–261.

¹³ Por. Philon d'Alexandrie, *Legatio ad Caium*. Introduction, traduction et notes par A. Pelletier, Paris 1972, s. 178–179 (Les Oeuvres de Philon d'Alexandrie, publiées sous le patronage de l'Université de Lyon, 32).

¹⁴ Por. L. I. Levine, *La sinagoga antica*, t. 1: *Lo sviluppo storico*, trad. A. Fracchia, Brescia 2005, s. 118 (Introduzione allo studio della Bibbia. Supplementi, 20).

¹⁵ Por. J. A. Fitzmyer, *Lettera ai Romani. Commentario cristico-teologico*, trad. E. Gatti, Casale Monferrato 1999, s. 125, 118.

Mariano Armellini, szukający początków chrześcijaństwa w Rzymie i pochodzenia rzymskich kościołów. Według niego pierwsze miejsce gromadzenia się chrześcijan w Rzymie to właśnie ta *ecclesia domestica*, która zarazem świadczy o powstałej w antycznych czasach praktyce rzymskich *tituli*¹⁶.

O jakiejś wyjątkowości tej wspólnoty mogłoby świadczyć to, że przebywał w niej przez pewien czas św. Marek Ewangelista, co znaczyłoby też, że miał taką potrzebę. Przypomina o tym w swoim komentarzu Joachim Gnilka († 2018), ale zarazem ten szacowny biblista dopowiada, że jest mało prawdopodobne, aby ta rzymska wspólnota chrześcijan była adresatem tej ewangelii¹⁷. Natomiast jest bardzo możliwe, o czym pisze Paul Bradshaw na podstawie badań Harry'ego Maiera, że przywódcami wczesnochrześcijańskich wspólnot w świetle byli ich bogatsi członkowie zamieszkujący poszczególne miasta. Oni to, mając obszerne domy, dawali możliwość, aby w nich się gromadzono¹⁸. Takich domów, gdzie gromadzili się chrześcijanie w Rzymie, musiało być wiele. Historyk Publiusz Korneliusz Tacyt († 120) w swoich *Rocznikach* pisze o prześladowanych chrześcijanach po pożarze Rzymu za czasów Nerona († 68). Chociaż liczba chrześcijan nie została wskazana, to autor *Annales* względem nich posługuje się określeniem *multitudo ingens* (XV,44)¹⁹. Niestety rzymski historyk nie identyfikuje miejsc gromadzenia się chrześcijan *in Urbe* ani nie wspomina o sprawowanym przez nich kulcie.

Jak konstatuje Sible de Blaauw, jeden z ważniejszych współczesnych badaczy zajmujący się między innymi chrześcijańską architekturą i liturgią w niej sprawowaną²⁰, badania zmierzające do zidentyfikowania pierwszych

¹⁶ Por. M. Armellini, *Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX*. Nuova edizione con aggiunte inedite dell'autore, appendici critiche e documentarie e numerose illustrazioni, a cura di C. Cecchelli della R. Università di Roma, e una biografica scritta da P. Tacchi Venturi SJ, t. I, Roma 1942, s. 9–10.

¹⁷ Por. J. Gnilka, *Marco*, Terza edizione, trad. G. Poletti, Assisi 1998, s. 30–31 (Commenti e Studi Biblici). Profesor Artur Malina kwestie miejsca powstania i adresatów Ewangelii – w zamyśle jej autora – byli mieszkańcy Rzymu, którzy uwierzyli w Jezusa i dźwigali Jego krzyż prześladowań” (*Ewangelia według św. Marka*, część I, [rozdziały] 1, 1–8, 26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Malina, Częstochowa 2013, s. 59 [Nowy Komentarz Biblijny]).

¹⁸ Por. P. F. Bradshaw, *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłum. P. Kaznowski, M. Koza, Kraków 2016, s. 342 (Źródło i Szczyt, 4).

¹⁹ Por. Tacyt, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, t. I, Warszawa 1957, s. 461.

²⁰ Warto, aby czytelnik zapoznał się z jego monumentalnym dziełem: S. de Blaauw, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri*, t. 1–2, trad. M. B. Annis, Città del Vaticano 1994 (Studi e Testi, 355–356).

chrześcijańskich budowli przeznaczonych do kultu skoncentrowały się na Półwyspie Apenińskim na szukaniu ich obecności prawie wyłącznie *in Urbe*²¹. W niniejszym studium warto przypomnieć, jak wyznawcy Jezusa Chrystusa osiedleni w Rzymie czy też w jego pobliżu gospodarowali przestrzenią na potrzeby wyznawanej przez siebie wiary, w pierwszych dwóch wiekach swojej obecności, zanim została im oddana do dyspozycji w IV wieku konstantyńska bazylika, chrześcijański „pierwowzór typu budynku”²², wzniesiona przez specjalistów zatrudnionych przez urzędników Konstantyna Wielkiego († 337) i dzięki finansowaniu przez różne jednostki administracji państwowej²³.

ŚWIĘTY KLEMENS RZYMSKI

Klemens Rzymski († 101) to trzeci następca św. Piotra w Rzymie. Podczas jego pontyfikatu wybuchł poważny spór w chrześcijańskiej gminie w Koryncie. W celu jego rozstrzygnięcia, jako biskup Rzymu, napisał on około 96 roku *List do Kościoła w Koryncie*²⁴. Jest w nim fragment, który jest modlitwą, prośbą do Boga (por. LIX,3 – LXI,4). Patrolog Marek Starowieyski, przybliżając ten list polskiemu czytelnikowi, definiuje wskazany fragment jako „Wielką modlitwę powszechną”, która prawdopodobnie pochodziła z liturgii rzymskiej i powstała po okresie prześladowań za Nerona i Decjusza²⁵. Modlitwa ta to najstarsze świadectwo liturgiczne Kościoła w Rzymie, a zawarte w niej petycje pokazują, w jakiej sytuacji znalazła się chrześcijańska wspólnota *in Urbe*²⁶.

²¹ Por. S. de Blaauw, *Le origini e gli inizi dell'architettura cristiana*, w: *Storia dell'architettura italiana. Da Costantino a Carlo Magno*, a cura di S. de Blaauw, t. 1, Milano 2010, s. 22.

²² Z. Kalinowski, *Chrześcijańska bazylika rzymska – kontynuacja czy innowacja*, „Vox Patrum” 35 (2015) t. 64, s. 189.

²³ Por. V. Aiello, *Edilizia religiosa e finanziamento imperiale al tempo dei Constantinidi*, „Cristianesimo nella storia” XXXIII (2012) no. 2, s. 425–448.

²⁴ Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, tłum. A. Świderkówna, w: *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich*, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1988, s. 61–109 (Ojcowie Żywi, 8); B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka ojców Kościoła*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 107.

²⁵ Por. Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, dz. cyt., s. 61–109.

²⁶ Por. Clemente Romano, *Lettera ai Corinzi*. Introduzione, versione, commento di E. Peretto, Bologna 1999, s. 91–97, 279 (Scritti delle origini cristiane, 23).

Pomimo to z tego zapisu nie jesteśmy w stanie wywnioskować, przez kogo i jak modlitwa ta była stosowana²⁷ ani, co ważne dla naszego studium, gdzie autor listu – Klemens – sprawował liturgię w Wiecznym Mieście.

TROFEA

Na Zatybrzu, na terenie watykańskiego cmentarza *ad circum*, zachowały się „najstarsze, jakie dotychczas znaleziono, materialne świadectwa”²⁸ wskazujące na obecność chrześcijan w Rzymie. Jest tam trofeum Piotra, wzniesione ku czci świętego apostoła. „Budowlę tę rekonstruuje się jako *ediculę* dwukolumniową, zamkniętą od góry płytą trawertynu i opartą o mur ze śladami czerwonego tynku”²⁹. Trofeum Piotra, tak jak i trofeum ku czci św. Pawła Apostoła przy drodze do Ostii, o których mówi Gajus zacytowany na stronach *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei³⁰, wzniesiono prawdopodobnie pod koniec życia św. Justyna Męczennika († ok. 165)³¹. Dlaczego więc dopiero około stu lat po śmierci męczenników Piotra i Pawła zdecydowano się na oznaczenie miejsca ich pochowania? Czyżby pamięć o tych miejscach wśród chrześcijan się zacierała, a może we wzniesionych trofeach należy widzieć początek kultu tych świętych męczenników lub kult już istniejący, a może nawet kwitnący wśród wyznawców Jezusa Chrystusa?³² Warto zaznaczyć, że sam wspomniany już Gajus żył w czasach, gdy biskupem w Rzymie był Zefiryn († 217), stąd jego świadectwo co do trofeów apostoelskich jest datowane na około

²⁷ Por. P. de Clerck, *La „prière universelle” dans les liturgies latines anciennes. Témoignages patristiques et textes liturgiques*, Münster Westfalen 1977, s. 5 (Liturgiewissenschaftliche Quelle und Forschungen, 62).

²⁸ B. Wronikowska, *Vestigia christianorum...*, dz. cyt., s. 25.

²⁹ B. Filarska, *Archeologia chrześcijańska zachodniej części imperium rzymskiego*, Warszawa 1999, s. 9.

³⁰ Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, tłum. A. Caba na podstawie tłum. A. Lisieckiego Kraków 2013, s. 134–135 (Źródła Myśli Teologicznej, 70).

³¹ Por. H. W. Attridge, *Chrześcijaństwo od zburzenia Jerozolimy do cesarza Konstantyna (lata 70–312)*, w: *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny...*, dz. cyt., s. 308.

³² Por. B. Iwaskiewicz-Wronikowska, *Najstarsze świadectwa kultu męczenników w Rzymie*, w: *Męczennicy w świecie późnego antyku*, red. B. Iwaskiewicz-Wronikowska, D. Próchniak Lublin 2004, s. 150 (Sympozja Kazimierskie Poświęcone Kulturze Świata Późnego Antyku i Wczesnego Chrześcijaństwa, 4).

200 rok³³. Niemniej jednak brak jakiegokolwiek wskazówki, aby te trofea, upamiętniające męczeńską śmierć tak znamienitych osób, służyły do rozwijającej się wczesnochrześcijańskiej liturgii. Te architektoniczne obiekty, których początki odnajdujemy już w przedchrześcijańskiej kulturze antycznej, chociaż małych rozmiarów w przypadku trofeów apostołów, były widzialnym znakiem obecności wyznawców Jezusa Chrystusa w Rzymie i jego okolicach, a także wyrazem ich pamięci o apostołach.

PASTERZ HERMASA

Ze środowiska rzymskiego pochodzi *Pasterz*, dzieło definiowane jako „odmianna gatunkowa wczesnochrześcijańskiej apokaliptyki”³⁴, powstałe w pierwszej połowie II wieku, którego redaktorem mógłby być Hermas, brat Piusa I († ok. 155)³⁵. Warto odnotować, że Hermas miał posiadłość ziemską na wsi po prawej stronie Tybru, „około dziesięciu stadiów od drogi publicznej” (Vis IV (1).22.2)³⁶, niedaleko od rzymskiego Zatybrza, ale brak nawet najmniejszej poszlaki, aby na tej własności ziemskiej gromadzili się chrześcijanie w celu sprawowania liturgii. Chociaż autor nie był wybitnym pisarzem ani teologiem, to zajął się w *Pasterzu* niełatwą kwestią – zagadnieniem nawrócenia i pokuty już ochrzczonych wyznawców Jezusa Chrystusa³⁷. W treści dzieła Kościół kryje się pod symbolami: kobiety, wieży, winnicy, wierzby. Chociaż jest mowa o biskupach, nauczycielach i diakonach spełniających swoją posługę (por. Vis III 13(5).1),

³³ Por. G. Filippi, *Un decennio di ricerche e studi nella basilica ostiense*, w: *San Paolo in Vaticano. La figura e la parola dell’Apostolo delle Genti nelle raccolte pontificie*, a cura di U. Utro, Todi 2009, s. 29 (Cataloghi di Mostre, 2).

³⁴ F. Szulc, *Syn Boży w „Pasterzu” Hermasa. Świadectwo chrystologii judeochrześcijańskiej*, Katowice 2006, s. 32 (Studia Antiquitatis Christianae. Series Nova, 2).

³⁵ Por. F. Szulc, *Syn Boży w „Pasterzu” Hermasa...*, dz. cyt., s. 64–65.

³⁶ Por. Hermas, *Pasterz*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, wydanie drugie uzupełnione i poprawione, tłum. A. Świderkówna, wstęp, komentarz i opracowanie M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 225, przypis 61, s. 294 (Biblioteka Ojców Kościoła, 10). Przyjęto podział *Pasterza* na następujące części: 5 *Wizji* (Vis I–V), 12 *Przykazań* (Mand I–XII) i 10 *Przypowieści* (Sim I–X). Por. F. Szulc, *Syn Boży w „Pasterzu” Hermasa...*, dz. cyt., s. 22.

³⁷ Por. M. Starowieyski, *W kręgu chrześcijańskiego wizjonerstwa – Hermas*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, dz. cyt., s. 207–208.

apostołach i nauczycielach głoszących orędzie Syna Bożego i Jego imię (por. Sim IX 93(15).4; Sim IX 93(16).5), biskupach (por. Sim IX 94(17).1), starszych kierujących Kościołem (por. Vis II 8(4).2.3) i diakonach, którzy niewłaściwie wykonują swoje zadania (por. Sim IX 103(26).2), to nie wspomina się miejsc ich działalności *in Urbe*. Hermas podaje nam jedynie, że zwierzchnicy zasiadają w pierwszych rzędach (Vis III 17(9).7), co zapewne działo się podczas zgromadzeń, jak również, że „biskupi i ludzie gościnni” (Sim IX 104(27).2) przyjmują do swoich domów chrześcijan, ale trudno jest wykazać, że celem tej gościnności była sprawowana w tych domach Eucharystia³⁸, należy raczej widzieć w tym aktywność charytatywną³⁹. O gościnności, którą winien cechować się biskup, czytamy w Pierwszym Liście do Tymoteusza 3, 2 i Liście do Tytusa 1, 8⁴⁰, co świadczyłoby o realizacji cech pożądaných u biskupa w rzymskiej wspólnocie. Nie wydaje się także, aby zapis odnoszący się do zgromadzeń, podczas których zanosi się wspólnie prośby (por. Mand XI 43.9), dotyczył sprawowania Eucharystii⁴¹. Sam Hermas swoją prywatną modlitwę zanosił do Boga „w domu, siedząc na łożu” (Vis V 25.1) i była to między innymi modlitwa uwielbienia (por. Sim VI 61(1).1).

ŚWIĘTY JUSTYN MĘCZENNIK

O dynamicznie rozwijającym się chrześcijaństwie w II wieku w Wiecznym Mieście świadczy *1 Apologia* i *Dialog z Żydem Tryfonem* św. Justyna Męczennika, w których znajdujemy informacje na temat sprawowania chrztu i Eucharystii (por. *1 Apologia* 65.1–67.7)⁴². W dziełach tych są wskazane także

³⁸ Por. J. C. Kałużny, *Miejsca spotkań eucharystycznych Kościoła w świetle źródeł pierwszej połowy II wieku*, w: *Starożytność chrześcijańska. Materiały zebrane*, red. J. C. Kałużny, t. 2, Kraków 2010, s. 31–32.

³⁹ Por. V. Saxer, *L'organizzazione delle Chiese ereditate dagli apostoli (70–180)*, w: *Storia del cristianesimo...*, dz. cyt., s. 395.

⁴⁰ Por. *I ministri nella Chiesa antica. Testi patristici dei primi tre secoli*, a cura di E. Cattaneo, Milano 2012², s. 311 (Lecture cristiane del primo millennio, 25).

⁴¹ Por. J. C. Kałużny, *Miejsca spotkań eucharystycznych...*, dz. cyt., s. 32.

⁴² Justyn Męczennik, *1 Apologia*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłum. i oprac. L. Misiarczyk, Warszawa 2012, s. 85–88.

początki języka liturgicznego⁴³ odnoszącego się do duchowego uwielbienia i dziękczynienia oraz ofiar składanych za pośrednictwem kapłanów (por. *Dialog z Żydem Tryfonem* 118.2; 116.3)⁴⁴. Te antyczne opisy pomagają nam scharakteryzować chrześcijańską wspólnotę – „prawdziwe pokolenie arcykapłańskie Boga” (*Dialog z Żydem Tryfonem* 116.3), w którym już istnieje podział ról w eucharystycznym zgromadzeniu, oraz dostrzec chrześcijańską twórczość w kompozycji modlitw i operowaniu metodą teologiczną. Niestety w treści *I Apologii* nie znajdujemy opisu miejsca sprawowania chrztu i Eucharystii, chociaż jest mowa o niektórych elementach czy przedmiotach użytych podczas tych obrzędów. Augusto Cosentino skłania się ku opinii, że w tym czasie w Rzymie udzielano chrztu uprzednio przygotowanym katechumenom, których prowadzono do miejsca, gdzie była woda. Do tego celu mogły służyć rzeka, źródło czy też jakiś zbiornik, ale nie baptysterium przeznaczone do sakramentalnego obrzędu⁴⁵. Natomiast Giovanni Liccardo wnioskuje z zapisu męczennika, że chrztu udzielano kandydatom w konkretnym miejscu, którego nie wyjawiono adresatowi *I Apologii*, to znaczy cesarzowi Antoninusowi Piusowi († 161), a które znajdowało się w pomieszczeniu zamkniętym lub obok rzeki⁴⁶. Do sprawowania Eucharystii w *dies Solis* miejscowa chrześcijańska wspólnota wykorzystywała przede wszystkim sale będące częścią konkretnego budynku, których właścicielem był chrześcijanin czy też ktoś, kto z chrześcijanami sympatyzował. Należy przypuszczać, że sale na czas sprawowania Eucharystii były poddane adaptacji. Te pomieszczenia zapewne były dosyć obszerne⁴⁷, a odnotowanie praktyki wstawiania (por. *I Apologia* 67.5) na moment zanoszenia modlitw wstawienicznych podczas liturgii skłania do przypuszczenia, że w czasie synaksy korzystano z krzeseł⁴⁸.

⁴³ Por. A. Cacciari, *Aspetti della formazione di un linguaggio liturgico in Giustino*, w: *Liturgia ed evangelizzazione nell'epoca dei Padri e nella Chiesa del Vaticano II. Studi in onore di Enzo Lodi*, a cura di E. Manicardi, F. Ruggiero, Bologna 1996, s. 77–86 (Studi e Saggi della Sezione Seminario Regionale dello Studio Teologico Accademico Bolognese).

⁴⁴ Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, w: Justyn Męczennik, *I i 2 Apologia...*, dz. cyt., s. 292.

⁴⁵ Por. A. Cosentino, *Il battesimo a Roma: edifici e liturgia*, w: *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV–X secolo)*. Roma, 4–10 settembre 2000, a cura di F. Guidobaldi, A. G. Guidobaldi, t. 1, Città del Vaticano 2002, s. 110 (Studi di Antichità Cristiana, 69).

⁴⁶ Por. G. Liccardo, *Architettura e liturgia nella Chiesa antica*, Milano 2005, s. 27.

⁴⁷ Por. J. C. Kałużny, *Miejsca spotkań eucharystycznych...*, dz. cyt., s. 36–37.

⁴⁸ Por. G. Liccardo, *Architettura e liturgia...*, dz. cyt., s. 28.

W celu podkreślenia przyjęcia przez Boga ofiar i zaznaczenia miejsca ich składania przez kapłanów pokolenia arcykapłańskiego w środowisku pogańskim św. Justyn Męczennik przywołuje i aktualizuje zapis z Księgi Malachiasza: „W każdym miejscu wśród pogan składane są miłe Jemu i czyste ofiary” (Ml 1, 1)⁴⁹. Mamy więc do czynienia z interpretacją wersetu ze Starego Testamentu w środowisku nowotestamentalnym dla potwierdzenia wyboru i gwarancji wyboru *locus* liturgii. Możliwe, że na terenie szkoły filozoficznej założonej przez Justyna w Rzymie przy termach tymotejskich (*balneum Timothinum*⁵⁰), współcześnie przy via Nomentana⁵¹, była sprawowana Eucharystia⁵². Dodatkowo należy pamiętać, że Justyn jako pierwszy mówi o diakonach, którzy zanoszą Eucharystię nieobecnym na niedzielnym zgromadzeniu⁵³, ale nie podaje miejsc, do których się udawali. Zatem miejscem spożywania tej zanoszonej Eucharystii byłyby przestrzeń, gdzie, ogólnie mówiąc, żyją chrześcijanie.

ANICET I POLIKARP

W czasach pobytu Justyna Męczennika w Rzymie miało miejsce wyjątkowe kościelne wydarzenie. Papież Anicet († 165) na początku swojego pontyfikatu około 156 roku⁵⁴ spotkał się z biskupem Smyrny Polikarpem († 155 lub 156), a spotkanie dotyczyło praktykowanych już kościelnych zwyczajów, w tym daty świętowania Wielkanocy. Nie znamy kryteriów dogmatycznych przy-

⁴⁹ Por. Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia...*, dz. cyt., s. 290.

⁵⁰ Por. G. de Spirito, *Balneum Timothinum*, w: *Lexicon topographicum urbis Romae*, a cura di E. M. Steinby, t. 1, Roma 1993, s. 165–166.

⁵¹ Por. L. Misiarczyk, *Wstęp*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia...*, dz. cyt., s. 9.

⁵² Podczas procesu Justyn odrzekł prefektowi Rustykusowi: „Mieszkam w [domu] niejakiego Marcina, obok łaźni Timiotinosa, i to przez cały ten czas, a przebywam w Rzymie obecnie po raz drugi. Żadnego innego miejsca zebrań nie znam, tylko tamto” (*Męczeństwo świętych męczenników Justyna, Charytona, Charyty, Euelpistosa, Hieraksa, Pajona i Liberiana*, w: *Męczennicy, wstępy, opracowanie i wybór tekstów* E. Wipszycka, M. Starowieyski, Kraków 1991, s. 213 [Ojcowei Żywi, 9]).

⁵³ Por. Justyn Męczennik, *1 Apologia*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia...*, dz. cyt., s. 88.

⁵⁴ Por. J. Naumowicz, *Trzy spory o datę Wielkanocy*, „Vox Patrum” 26 (2006) t. 49, s. 454.

jętych w dyskusji między dwoma biskupami, którzy zapewne powoływali się na nienaruszalną tradycję swoich Kościołów⁵⁵. Pomimo że spotkanie nie doprowadziło do ujednoczenia praktyki, to, jak podkreśla Euzebiusz z Cezarei, Anicet pozwolił Polikarpowi „w kościele” sprawować Eucharystię, co należy tłumaczyć jako wyraz pokoju i jedności między nimi⁵⁶. Dla naszych dociekań ważna jest odpowiedź na pytanie, co kryje się pod wyrażeniem „w kościele” (ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ). Czy wyrazem jedności było danie możliwości sprawowania Eucharystii w miejscu i na ołtarzu, gdzie prawdopodobnie sam papież Anicet to czynił? A może papież wskazał jakieś inne znane sobie miejsce realizacji tej celebracji? Odpowiedź na takie pytania dałaby możliwość poznania, gdzie w II wieku posługę realizował papież Anicet, a może i jego poprzednicy, czy też gdzie gromadziła się na Eucharystię chrześcijańska wspólnota dobrze papieżowi znana. Kilka lat temu Federico Guidobaldi zajmujący się paleochrześcijańską architekturą w badanym wyrażeniu „w kościele” dostrzegł „wspólnotę”⁵⁷, co znaczyłoby więc danie możliwości Polikarpowi sprawowania Eucharystii we wspólnocie rzymskich chrześcijan. Czy zastosowany przez Polikarpa obrzęd liturgiczny we wspólnocie, której zapewne przewodniczył on podczas tej Eucharystii, był tożsamy z tym, o którym czytamy u św. Justyna Męczennika?

KATAKUMBY

Owocem rozwijającej się tożsamości chrześcijan *in Urbe* jest zakładanie przez nich własnych cmentarzy, które zwane są katakumbami. Obecność chrześcijan w Rzymie, jak i dynamiczny rozwój w nim innych religii orientального pochodzenia, wprowadza w to miejskie środowisko różnych ideologii i kultur świeżość w postaci odnoszenia się do zagadnienia końca ludzkiego życia. Zwracano uwagę, aby moment ten przeżywać w gronie rodzinnym⁵⁸. „Nazwa katakumba

⁵⁵ Por. N. Brox, *Il conflitto tra Aniceto e Policarpo*, „Concilium”. Rivista internazionale di teologia VII (1972) fasc. 2, s. 55.

⁵⁶ Por. Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, dz. cyt., s. 366–367.

⁵⁷ Por. F. Guidobaldi, *Architettura paleocristiana*, w: *Lezioni di archeologia cristiana*, red. F. Bisconti, O. Brandt, Città del Vaticano 2014, s. 364 (Sussidi allo studio delle antichità cristiana, 27).

⁵⁸ Por. L. Spera, *Depositus in Christo. Valenze storiche nella ridefinizione cristiana del mondo funerario*, w: *Pagani e cristiani alla ricerca della salvezza (secoli I–III)*. XXXIV In-

powstała w Rzymie przypadkowo. *Ad catacumbas* (*kata kumben* – obok dołu) oznaczało dolinę, depresję, względnie zapadlisko naprzeciw cyrku Maksencjusza przy *via Appia* między dwoma wzgórzami, które obecnie wyznaczają cmentarz Kaliksta i grobowiec Cecylii Metelli⁵⁹. „Pierwszym cmentarzem chrześcijańskim w Rzymie była katakumba papieża Kaliksta, którą zainstalowano przy bocznej drodze łączącej *via Appia* i *via Ardeatina*”⁶⁰. Według Friedricha Wilhelma Deichmanna „katakumby są więc oryginalnym tworem chrześcijańskim, bez prototypów w środowisku pogańskim”⁶¹. Przywołując tę konstatację Deichmanna, należy pamiętać o już istniejącej praktyce budowania hypogeów w Rzymie, datowanej od połowy II wieku⁶². Niemniej jednak zakładanie chrześcijańskich katakumb spowodowało przerwanie praktyki chowania zmarłych chrześcijan obok zmarłych niechrześcijan. To oddzielenie się pozwalało grzebać chrześcijan bardzo biednych oraz gromadzić się przy ciałach zmarłych w celu zanoszenia modlitw czy też podczas sprawowania określonych obrzędów⁶³. Miejsca te stały się także swoistym, gdyż podziemnym, chrześcijańskim murałem. Dzięki bogactwu malowideł figuralnych i ornamentalnych poznajemy prawdy dotyczące życia i śmierci jako identyfikację wiary chrześcijańskiej społeczności⁶⁴. Gruntowne poznanie epigrafów umieszczonych w tych miejscach, datowanych na III wiek, które nie są współczesnemu

---

contro di studiosi dell' antichità cristiana. Roma, 5–7 maggio 2005, Roma 2006, s. 766 (Studia Ephemeridis Augustinianum, 96).

⁵⁹ F. Stopniak, *U źródeł chrześcijaństwa. Archeologia*, Warszawa 1982, s. 60. Vincenzo Fiocchi Nicolai, członek Papieskiej Komisji Archeologii Sakralnej, podkreśla, że obecny stan badań nad pochodzeniem chrześcijańskich katakumb w Rzymie pozwala stwierdzić, iż pierwsze z nich powstały po pierwszych latach III wieku. Por. V. Fiocchi Nicolai, *Le catacombe cristiane: origini e sviluppo*, w: *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma 2000, s. 301.

⁶⁰ B. Filarska, *Archeologia chrześcijańska zachodniej części...*, dz. cyt., s. 14.

⁶¹ F. W. Deichmann, *Archeologia chrześcijańska*, tłum. E. Jastrzębowska, Warszawa 1994, s. 49.

⁶² Por. B. Filarska, *Archeologia chrześcijańska zachodniej części...*, dz. cyt., s. 13. „Hypogeum łac. (z gr. hypógajon, hypógejon) pomieszczenie podziemne, często budowane na planie koła, służące jako grób lub miejsce kultu bóstw chtonicznych lub wodnych; związane było także z misteriami Mityry” (*Mala encyklopedia kultury antycznej A–Z*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1966, s. 387).

⁶³ Por. P. Testini, *Le catacombe cristiane a Roma*, Roma 1964, s. 8–9; V. F. Noccolai, *Gli spazi delle sepolture cristiane tra il III e il V secolo: genesi e dinamica di una scelta insediativa*, w: *La comunità cristiana a Roma...*, dz. cyt., s. 341.

⁶⁴ Por. E. Jastrzębowska, *Sztuka wczesnochrześcijańska*, Kraków 2008, s. 47.

ogółowi powszechnie znane, pozwoliłoby poznać lepiej chrześcijański kult, a może i nawet język religijny, zapewne inspirowany ówczesnym językiem liturgicznym, którym posługiwali się chrześcijanie⁶⁵.

Podział podziemnych cmentarzy na strefę chrześcijańską i pogańską można dostrzec już w połowie III wieku w Rzymie, na przykład przy adaptowaniu na potrzeby cmentarza wzgórz na południe od via Laurentina, nieopodal trofeum św. Pawła Apostoła. Obecność chrześcijańska – w katakumbach św. Tekli – wyraźnie odróżnia się od pogańskiej, czy to pod ziemią, czy na powierzchni⁶⁶. Także żydowska diaspora rzymska w III wieku przeżywa swój rozkwit. Dzisiejsze wyniki badań potwierdzają, że na ten wiek datuje się bezpośrednio i autonomiczne zarządzanie przez nią swoimi cmentarzami, na których mogła ona w sposób sobie właściwy sprawować kult⁶⁷. Rozwój ten był możliwy dzięki cesarzowi Lucjuszowi Septymiuszowi Sewerowi († 211), który za swego panowania pozwolił, aby pewnego rodzaju zrzeszenia, mianowicie *collegia tenuiorum* i *collegia religionis causa*, rozwijały się bez przesadnej kontroli administracji. Ówczesny Kościół, wybierając te właśnie formy organizacji, mógł przed państwem dochodzić praw i roszczeń odnośnie do posiadanych własności, czy to miejsc swoich zgromadzeń, czy miejsc pochówku⁶⁸. Konkretna chrześcijańska wspólnota w imperium, nabywając posiadłość, na podstawie dość słabego prawnego umocowania, jakie miały wskazane *collegia*, dostosowywała ją do swoich potrzeb. W efekcie nabycia posiadłości zyskiwała możliwość aranżacji posiadanego miejsca do *locus cultus* i nie tylko⁶⁹.

⁶⁵ Epigrafika jako źródło historyczne jest prawie nieobecna w opracowaniach współczesnych polskich historyków liturgii prezentujących wczesnochrześcijańską liturgię. Na temat ważności i wyjątkowości tego źródła historycznego zob. G. Liccardo, *Le iscrizioni dei cristiani come fonti liturgiche*, w: *Fonti documentarie per la storia del cristianesimo antico*, a cura di A. Giudice, G. Rinaldi, Roma 2014, s. 93–114 (Studi superiori, 935).

⁶⁶ Por. U. M. Fasola, V. Fiochi Nicolai, *Le necropoli durante la formazione della città romana*, w: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste (21–28 septembre 1986)*, éditeur scientifique N. Duval, Rome 1989, s. 1157 (Publications de l'École française de Rome, 123).

⁶⁷ Por. L. Spera, *Forme di autodefinizione identitaria nel mondo funerario: cristiani e non cristiani a Roma nella tarda antichità*, w: *Ou pân ephémeron: scritti in memoria di Roberto Pretagostini offerti da colleghi, dottori e dottorandi, di ricerca della Facoltà di Lettere e Filosofia*, a cura di C. Braidotti, E. Dettori, E. Lanzillotta, t. 2, Roma 2009, s. 770.

⁶⁸ Por. M. Sordi, *I cristiani e l'impero romano*, Milano 2017, s. 220.

⁶⁹ Por. L. Bartolomei, *Note sulla forma degli spazi di culto per la liturgia cristiana in età tardoantica*, w: *Architetture del sacro nel bacino adriatico. Figure, forme e liturgie della*

Badając chrześcijańską obecność *in Urbe*, warto zwrócić uwagę na zmianę terminologii w katolickich publikacjach. W szacownym podręczniku do liturgiki Antoniego Nowowiejskiego z końca XIX wieku czytamy, że *cubicula* w katakumbach łączono w celu otrzymania miejsca kultu. Taką strukturę nazywano kościołem, czyli bazyliką katakumbową⁷⁰. Nazwa zapewne wynikała z badań ówczesnej archeologii. We współczesnej polskiej *Encyklopedii katolickiej* pod hasłem „bazylika” czy „katakumby” brak określenia „bazylika katakumbowa”, autorzy tych haseł operują określeniem „bazylika podziemna”⁷¹.

Zapis z *Liber Pontificalis* podaje, że papież Feliks I († 274) wprowadził sprawowanie mszy świętej na grobach męczenników⁷². Badacz katakumb i włoski archeolog Giovanni Battista de Rossi († 1894) opowiadał się za taką praktyką wyłącznie na grobach tych zmarłych chrześcijan, którym oddawano cześć. Na innych grobach według niego nie sprawowano Eucharystii. Natomiast Louis Duchesne († 1922) w tekście *Liber Pontificalis*, zredagowanym na początku VI wieku, dostrzega ówczesną praktykę znaną redaktorowi dzieła i zakorzenienie się zwyczaju odprawiania mszy świętej *supra memorias martyrum*⁷³.

W polskiej literaturze za odprawianiem mszy świętej w tamtych czasach przy miejscu pochówku męczennika opowiada się Grzegorz Klaja. Jego zdaniem stanowi to „szczególny i ważny motyw dla próby określenia ich charakteru, a szczególnie sakralności”⁷⁴. Niemniej jednak współczesne ba-

cristianizzazione ed evangelizzazione dal IV all XIII secolo, a cura di M. Tagliaferri, Bologna 2011, s. 38.

⁷⁰ Por. A. Nowowiejski, *Wykład liturgji Kościoła katolickiego*, t. 1: *Wiadomości wstępne*, cz. 1: *O środkach rozwinięcia kultu*, Warszawa 1893, s. 126.

⁷¹ A. Luft, *Bazylika*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. 2, Lublin 1989, kol. 149; B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, *Katakumby*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, B. Migut i in., t. 8, Lublin 2000, kol. 980.

⁷² Por. *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014, s. 49–49* (Synody i Kolekcje Praw, 9).

⁷³ Por. L. Spera, *Hic constituit supra memorias martyrum missas celebrare. Inverventi papali su tombe di martiri per la celebrazione ad corpus tra tarda antichità e altomedioevo*, w: *Martiri ed Eucaristia nella civiltà cristiana. L'Eucaristia, forza dei Martiri, fonte della testimonianza cristiana. Atti della Giornata di Studio – 27 Ottobre 2005. Collegio Teutonico – Città del Vaticano*, a cura di L. Spera, Città del Vaticano 2007, s. 44–45.

⁷⁴ G. Klaja, *Sakralność świątyni chrześcijańskiej. Studium na podstawie analizy rzymsko-katolickich i bizantyjsko-słowiańskich miejsc kultu oraz obrzędów ich poświęcenia*, Kraków 2008, s. 107.

dania wyjątkowej obecności w katakumbach Kaliksta takich artefaktów, jak krypta papieży, *cubiculum* sakramentów⁷⁵, czy nawet umieszczony tam rysunek trybadionu z chlebami i rybami, interpretowany jako ówczesny ruchomy ołtarz⁷⁶, nie dostarczają jednoznacznego dowodu na odprawianie w tych pomieszczeniach niedzielnej Eucharystii. Do romantycznych fantazji powstałych w XIX wieku należy zaliczyć myśl o sprawowaniu w katakumbach Eucharystii – twierdzi liturgista Maciej Zachara⁷⁷. Kilka lat temu Beata Pawłowska odpowiadała na pytanie, do czego naprawdę pierwszym chrześcijanom służyły podziemne cmentarze. Stwierdziła: „Narodziła się więc literacka wizja, w XIX wieku podparta dodatkowo historycznymi publikacjami, ukazująca chrześcijan, którzy osłonięci mrokiem nocy wymykali się przez opustoszone ulice uśpionego Rzymu, udając się do katakumb. Schodzili oni w podziemia wąskimi korytarzami, wśród głuchej ciszy, przerywanej jedynie *Pax Tecum*, zmierzając do niskiego *cubiculum* na Eucharystię, tworząc wspólnotę, będącą źródłem nadludzkiej siły duchowej”⁷⁸.

Jest prawdopodobne, za czym opowiadają się Friedrich Wilhelm Deichmann i Vincenzo Gatti, że ówczesna msza święta była jednak sporadycznie sprawowana w katakumbach – podziemnych, ciemnych, wąskich i z małą ilością tlenu. Celebracja taka mogłaby się odbywać prawdopodobnie w *dies natalis* męczennika⁷⁹.

WNIOSKI

Zaprezentowane w niniejszym studium owoce prac archeologicznych przeprowadzonych w Wiecznym Mieście lub w jego pobliżu nie dostarczyły nam dowodu na istnienie sali przeznaczonej do chrześcijańskiej liturgii czy też

⁷⁵ Por. E. Jastrzębowska, *Sztuka wczesnochrześcijańska*, dz. cyt., s. 47.

⁷⁶ Por. S. Carletti, *Guida alla visita della Catacomba di San Callisto*, Città del Vaticano 1958, s. 22; J. S. Pasierb, *Ołtarz chrześcijański: historia i symbolika*, „Studia Theologica Varsaviensia” 6 (1968) nr 2, s. 19.

⁷⁷ Por. M. Zachara, *Msza święta. Liturgiczne ABC*, Warszawa 2006, s. 25–26.

⁷⁸ B. Pawłowska, *Katakumby rzymskie. Legenda i rzeczywistość*, Poznań 2006, s. 23 (Chrześcijańska Europa).

⁷⁹ Por. F. W. Deichmann, *Archeologia chrześcijańska*, dz. cyt., s. 51; V. Gatti, *Liturgia e arte. I luoghi della celebrazione*, Bologna 2002, s. 71 (Manuali).

zaaranżowanego *domus ecclesiae*. Najstarszym chrześcijańskim wyrazem obecności chrześcijan w architektonicznej przestrzeni *in Urbe* są trofea apostołów, znajdujące się pod bazylikami św. Piotra na wzgórzu watykańskim i św. Pawła za Murami. Niestety brak jakiegokolwiek wzmianki, aby trofea te wzniesione w drugiej połowie II wieku miały od początku związek z liturgią eucharystyczną. Podobnie najstarsze cmentarzysko podziemne w dolinie *ad Catacumbas* nie dostarcza nam najmniejszej sugestii, aby jako owoc myśli chrześcijańskiej było związane z cotygodniowym gromadzeniem się wyznawców Jezusa Chrystusa w *dies Domini*. Również poddane analizie źródło pisane autorstwa św. Justyna związane z chrześcijańską obecnością w Rzymie nie informuje nas o wyposażeniu sali na potrzeby chrześcijańskiej liturgii. Chrześcijańskie dziedzictwo w Rzymie związane z wykorzystaniem przestrzeni w pierwszych dwóch wiekach przez wyznawców Jezusa Chrystusa pozostaje niejako częścią *mysterion* przez nich sprawowanego.

BIBLIOGRAFIA

- Aiello V., *Edilizia religiosa e finanziamento imperiale al tempo dei Costantinidi*, „Cristianesimo nella storia” 32 (2012) no. 2, s. 425–448.
- Altaner B., Stüber A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka ojców Kościoła*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990.
- Armellini M., *Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX*. Nuova edizione con aggiunte inedite dell'autore, appendici critiche e documentarie e numerose illustrazioni a cura di C. Cecchelli della R. Università di Roma, e una biografica scritta da P. Tacchi Venturi SJ, t. 1, Roma 1942.
- Attridge H. W., *Chrześcijaństwo od zburzenia Jerozolimy do cesarza Konstantyna (lata 70–312)*, w: *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, red. H. Shanks, tłum. W. Chrostowski, Warszawa 2016², s. 249–316 (Podręczniki Biblijne, 2).
- Bartolomei L., *Note sulla forma degli spazi di culto per la liturgia cristiana in età tardoantica*, w: *Architetture del sacro nel bacino adriatico. Figure, forme e liturgie della cristianizzazione ed evangelizzazione dal IV all XIII secolo*, a cura di M. Tagliaferri, Bologna 2011, s. 37–70.
- de Blaauw S., *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri*, t. 1–2, trad. M. B. Annis, Città del Vaticano 1994 (Studi e Testi, 355–356).

- de Blaauw S., *Le origini e gli inizi dell'architettura cristiana*, w: *Storia dell'architettura italiana. Da Constantino a Carlo Magno*, a cura di S. de Blaauw, t. 1, Milano 2010, s. 22–53.
- Bradshaw P. F., *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłum. P. Kaznowski, M. Koza, Kraków 2016 (Źródło i Szczyt, 4).
- Brox N., *Il conflitto tra Aniceto e Policarpo*, „Concilium”. Rivista internazionale di teologia 7 (1972) fasc. 2, s. 51–62.
- Cacciari A., *Aspetti della formazione di un linguaggio liturgico in Giustino*, w: *Liturgia ed evangelizzazione nell'epoca dei Padri e nella Chiesa del Vaticano II. Studi in onore di Enzo Lodi*, a cura di E. Manicardi, F. Ruggiero, Bologna 1996, s. 77–86 (Studi e Saggi della Sezione Seminario Regionale dello Studio Teologico Accademico Bolognese).
- Carletti S., *Guida alla visita della Catacomba di San Callisto*, Pontificia Commissione di Archeologia Sacra, Città del Vaticano 1958.
- Clemente Romano, *Lettera ai Corinzi*. Introduzione, versione, commento di E. Peretto, Bologna 1999 (Scritti delle origini cristiane, 23).
- de Clerck P., *La „prière universelle” dans les liturgies latines anciennes. Témoignages patristiques et textes liturgiques*, Münster Westfalen 1977 (Liturgiewissenschaftliche Quelle und Forschungen, 62).
- Cosentino A., *Il battesimo a Roma: edifici e liturgia*, w: *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV–X secolo). Roma, 4–10 settembre 2000*, a cura di F. Guidobaldi, A. G. Guidobaldi, t. 1, Città del Vaticano 2002, s. 109–142 (Studi di Antichità Cristiana, 69).
- Deichmann F. W., *Archeologia chrześcijańska*, tłum. E. Jastrzębowska, Warszawa 1994.
- Dunn J. D. G., *Ekspansja chrześcijaństwa od Jerozolimy do Rzymu (lata 30–70)*, w: *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, red. H. Shanks, tłum. W. Chrostowski, Warszawa 2016², s. 149–210 (Podręczniki Biblijne, 2).
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, tłum. A. Caba na podstawie tłum. A. Lisieckiego, Kraków 2013 (Źródła Myśli Teologicznej, 70).
- Ewangelia według św. Marka*, część I, [rozdziały] 1, 1 – 8, 26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz A. Malina, Częstochowa 2013 (Nowy Komentarz Biblijny).
- Fasola U. M., Fiocchi Nicolai V., *Le necropoli durante la formazione della città romana*, w: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste (21–28 septembre*

- 1986), éditeur scientifique N. Duval, Rome 1989, s. 1153–1205 (Publications de l'École française de Rome, 123).
- Filarska B., *Archeologia chrześcijańska zachodniej części imperium rzymskiego*, Warszawa 1999.
- Filippi G., *Un decennio di ricerche e studi nella basilica ostiense*, w: *San Paolo in Vaticano. La figura e la parola dell'Apostolo delle Genti nelle raccolte pontificie*, a cura di U. Utro, Todi 2009, s. 29–45 (Cataloghi di Mostre, 2).
- Fiocchi Noccolai V., *Le catacombe cristiane: origini e sviluppo*, w: *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, L'Erma di Bretschneider, Roma 2000, s. 301–308.
- Fitzmyer J. A., *Lettera ai Romani. Commentario cristico-teologico*, trad. E. Gatti, Casale Monferrato 1999.
- Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, przełożyła, wstępem i komentarzem opatrzyła J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987⁶.
- Gatti V., *Liturgia e arte. I luoghi della celebrazione*, Bologna 2002 (Manuali).
- Gnilka J., *Marco*, Terza edizione, trad. G. Poletti, Assisi 1998 (Commenti e studi biblici).
- Gregorovius F. A., *Historia miasta Rzymu w średniowieczu*, cz. 1, tłum., komentarz i red. H. Pietruszczak, Zgorzelec 2009.
- Guidobaldi F., *Architettura paleocristiana*, w: *Lezioni di archeologia cristiana*, a cura di F. Bisconti, O. Brandt, Città del Vaticano 2014, s. 361–443 (Sussidi allo studio delle antichità cristiana, 27).
- Hermas, *Pasterz*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, wydanie drugie uzupełnione i poprawione, tłum. A. Świderkówna, wstęp, komentarz i opracowanie M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 211–291 (Biblioteka Ojców Kościoła, 10).
- I ministri nella Chiesa antica. Testi patristici dei primi tre secoli*, a cura di E. Cattaneo, Milano 2012² (Lecture cristiane del primo millenio, 25).
- Iwaszkiewicz-Wronikowska B., *Katakumby*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. naczelny B. Migut, t. 8, Lublin 2000, kol. 978–982.
- Iwaszkiewicz-Wronikowska B., *Najstarsze świadectwa kultu męczenników w Rzymie*, w: *Męczennicy w świecie późnego antyku*, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Próchniak, Lublin 2004, s. 149–174 (Sympozja Kazimierskie Poświęcone Kulturze Świata Późnego Antyku i Wczesnego Chrześcijaństwa, 4).
- Jastrzębowska E., *Sztuka wczesnochrześcijańska*, Kraków 2008.

- Justyn Męczennik, *1 Apologia*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłumaczenie i opracowanie L. Misiarczyk, Warszawa 2012, s. 43–89.
- Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłumaczenie i opracowanie L. Misiarczyk, Warszawa 2012, s. 159–318.
- Kalinowski R., *Chrześcijańska bazylika rzymska – kontynuacja czy innowacja*, „Vox Patrum” 35 (2015) t. 64, s. 189–203.
- Kałużny J. C., *Miejsca spotkań eucharystycznych Kościoła w świetle źródeł pierwszej połowy II wieku*, w: *Starożytność chrześcijańska. Materiały zebrane*, red. J. C. Kałużny, t. 2, Kraków 2010, s. 17–46.
- Klaja G., *Sakralność świątyni chrześcijańskiej. Studium na podstawie analizy rzymskokatolickich i bizantyjsko-słowiańskich miejsc kultu oraz obrzędów ich poświęcenia*, Kraków 2008.
- Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, tłum. A. Świderkówna, w: *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich*, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1988, s. 61–109 (Ojcowie Żywi, 8).
- Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014 (Synody i Kolekcje Praw, 9).
- Kürzinger J., *Atti degli Apostoli*, t. 1, trad. C. Vivaldelli, Roma 1968 (Commenti spirituali del Nuovo Testamento).
- Légasse S., *Le altre vie della missione (dall’Oriente a Roma)*, w: *Storia del cristianesimo. Religione – Politica – Cultura*, t. 1: *Il Nuovo Popolo (dalle origini al 250)*, trad. M. Zapella, Roma 2003, s. 159–189.
- Levine L. I., *La sinagoga antica*, t. 1: *Lo sviluppo storico*, trad. A. Fracchia, Brescia 2005 (Introduzione allo studio della Bibbia. Supplementi, 20).
- Liccardo G., *Architettura e liturgia nella Chiesa antica*, Milano 2005.
- Liccardo G., *Le iscrizioni dei cristiani come fonti liturgiche*, w: *Fonti documentarie per la storia del cristianesimo antico*, a cura di A. Giudice, G. Rinaldi, Roma 2014, s. 93–114 (Studi superiori, 935).
- Luft A., *Bazylika*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszuk, Z. Sułowski, t. 2, Lublin 1989, kol. 149–150.
- Mała encyklopedia kultury antycznej A–Z*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1966.
- Marguerat D., *Ebrei e cristiani: la separazione*, w: *Storia del cristianesimo. Religione – Politica – Cultura*, t. 1: *Il Nuovo Popolo (dalle origini al 250)*, trad. M. Zapella, Roma 2003, s. 190–222.
- Męczeństwo świętych męczenników Justyna, Charytona, Charyty, Euelpisto-sa, Hieraksa, Pajona i Liberiana*, w: *Męczennicy, wstępy*, opracowanie

- i wybór tekstów E. Wipszycka, M. Starowieyski, Kraków 1991, s. 211–216 (Ojcowie Żywi, 9).
- Misiarczyk L., *Wstęp*, w: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłumaczenie i opracowanie L. Misiarczyk, Warszawa 2012, s. 7–39.
- Naumowicz J., *Trzy spory o datę Wielkanocy*, „Vox Patrum” 26 (2006) t. 49, s. 453–470.
- Noccolai V. F., *Gli spazi delle sepolture cristiane tra il III e il V secolo: genesi e dinamica di una scelta insediativa*, w: *La comunità cristiana a Roma. La sua vita e la sua cultura dalle origini all’Alto Medioevo*, a cura di L. Pani Ermini, P. Siniscalco, Città del Vaticano 2000, s. 341–362 (Atti e Documenti, 9).
- Nowowiejski A., *Wykład liturgji Kościoła katolickiego*, t. I: *Wiadomości wstępne*, cz. I: *O środkach rozwinięcia kultu*, Warszawa 1893.
- Pasierb J. S., *Ołtarz chrześcijański: historia i symbolika*, „Studia Theologica Varsaviensia” 6 (1968) nr 2, s. 17–28.
- Pawłowska B., *Katakumby rzymskie. Legenda i rzeczywistość*, Poznań 2006 (Chrześcijańska Europa).
- Philon d’Alexandrie, *Legatio ad Caium*. Introduction, traduction et notes par A. Pelletier, Paris 1972 (Les Oeuvres de Philon d’Alexandrie, publiées sous le patronage de l’Université de Lyon, 32).
- Ratzinger J., *Jezus z Nazaretu. Studia z chrystologii*, Lublin 2015 (Opera omnia, VI/1).
- Sanders E. P., *Życie Jezusa*, w: *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, red. H. Shanks, tłum. W. Chrostowski, Warszawa 2016², s. 89–147 (Podręczniki Biblijne, 2).
- Saxer V., *L’organizzazione delle Chiese ereditate dagli apostoli (70–180)*, w: *Storia del cristianesimo. Religione – Politica – Cultura*, t. I: *Il Nuovo Popolo (dalle origini al 250)*, trad. M. Zapella, Roma 2003, s. 351–413.
- Siniscalco P., *Il cristianesimo nella società romana. Le origini della comunità cristiana a Roma: secoli I e II*, w: *La comunità cristiana a Roma. La sua vita e la sua cultura dalle origini all’Alto Medioevo*, a cura di L. Pani Ermini, P. Siniscalco, Città del Vaticano 2000, s. 17–36 (Atti e Documenti, 9).
- Sordi M., *I cristiani e l’impero romano*, Mialno 2017.
- Spera L., *Depositus in Christo. Valenze storiche nella ridefinizione cristiana del mondo funerario*, w: *Pagani e cristiani alla ricerca della salvezza (secoli I–III). XXXIV Incontro di studiosi dell’antichità cristiana. Roma, 5–7 maggio 2005*, Institutum Patristicum Augustinianum, Roma 2006, s. 765–777 (Studia Ephemeridis Augustinianum, 96).

- Spera L., *Forme di autodefinizione identitaria nel mondo funerario: cristiani e non cristiani a Roma nella tarda antichità*, w: *Ou pân ephéméron: scritti in memoria di Roberto Pretagostini offerti da colleghi, dottori e dottorandi, di ricerca della Facoltà di Lettere e Filosofia*, a cura di C. Braidotti, E. Dettori, E. Lanzillotta, t. 2, Roma 2009, s. 769–803.
- Spera L., *Hic constituit supra memorias martyrum missas celebrare. Invenenti papali su tombe di martiri per la celebrazione ad corpus tra tarda antichità e altomedioevo*, w: *Martiri ed Eucaristia nella civiltà cristiana. L'Eucaristia, forza dei Martiri, fonte della testimonianza cristiana. Atti della Giornata di Studio – 27 Ottobre 2005. Collegio Teutonico – Città del Vaticano*, a cura di L. Spera, Città del Vaticano 2007, s. 43–69.
- de Spirito G., *Balneum Timothinum*, w: *Lexicon topographicum urbis Romae*, a cura di E. M. Steinby, t. 1, Roma 1993, s. 165–166.
- Starowieyski M., *W kręgu chrześcijańskiego wizjonerstwa – Hermas*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, wydanie drugie uzupełnione i poprawione, tłum. A. Świderkówna, wstęp, komentarz i opracowanie M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 205–210 (Biblioteka Ojców Kościoła, 10).
- Stopniak F., *U źródeł chrześcijaństwa. Archeologia*, Warszawa 1982.
- Szulc F., *Syn Boży w „Pasterzu” Hermasa. Świadectwo chrystologii judeo-chrześcijańskiej*, Katowice 2006 (Studia Antiquitatis Christianae, Series Nova, 2).
- Tacyt, *Dziela*, tłum. S. Hammer, t. 1, Warszawa 1957.
- Testini P., *Le catacombe cristiane a Roma*, Roma 1964.
- Wronikowska B., *Vestigia christianorum. Świadectwa obecności chrześcijan w Rzymie przedkonstantyńskim*, Lublin 1994.
- Winkenhauser A., *Atti degli Apostoli. Tradotti e commentati*. Edizione italiana, a cura di G. Rinaldi, tłum. F. Montagnini, Brescia 1958 (*Il Nuovo Testamento commentato*, red. A. Winkenhauser, O. Kuss, G. Rinaldi, 5).
- Zachara M., *Msza święta. Liturgiczne ABC*, Warszawa 2006.

SUMMARY

An attempt to indicate the Christian space intended for celebration of liturgy in pre-constantinian Rome (first two centuries of presence)

In this study, the author, analyzing relevant written sources and using the fruits of archaeological work, explained how the followers of Jesus Christ settled in or near Rome, during the first two centuries of their presence, managed the space for the needs of their faith before they were given the Basilica of Constantine on Lateran. Written sources and archaeological excavations do not provide information about the equipment of the halls used for liturgy, or *domi ecclesiae* or their location *in Urbe*. Also underground cemeteries – the catacombs, built by Christians, do not provide us any information about the use of these facilities for the weekly liturgical assembly.